ISSN 2654-2366

Archive

Archive Offprint

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

Volume 11 – 2015 Offprint

Volume No: Archive Volume 11, 2015
Editor: K. Kalogeropoulos
Date: December 15, 2015

Cite as: Καλογερόπουλος, Κ. 2015. "Ετρούσκοι: τελετουργικά πρότυπα και μεταθανάτια ζωή". Archive, 11: 39-48. DOI: 10.5281/zenodo.4500992

Ετρούσκοι: τελετουργικά πρότυπα και μεταθανάτια ζωή

Λέξεις κλειδιά: *disciplina etrusca*, *liber lintaeus*, *αστικός σχεδιασμός*, *ειμαρμένη*, *ετρουσκική αρχαιολογία*, *ετρουσκική γλώσσα*, *ετρουσκική μυθολογία*, *ετρουσκική τέχνη*, *Ετρούσκοι*, *η στήλη της Λήμνου*, *θρησκεία*, *κλασική αρχαιολογία*, *τελετουργία*

Κ. Καλογερόπουλος, Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου:

Abstract
The Etruscans developed an impressive culture since 8th century BCE. Their art as special cultural expression attracted the attention of researchers and sightseers even before archeology turned to be an officially scientific discipline. The interest of Etruscans for burial rituals and the adoration of "dead" inherited to us an astonishing collection of well-maintained remains of their culture. The immense dimensions of cemeteries, the architecture of graves and the abundance of artefacts are partly interpreted by the importance that the "other world" held for the Etruscans.

Οι Ετρούσκοι –σημαντική υπόθεση για την κλασική αρχαιολογία στη διευρυμένη της έννοια- ανέπτυξαν έναν εντυπωσιακό πολιτισμό ήδη από τον 8ο αι. ΠΚΕ[1]. Η τέχνη τους ως ιδιαίτερη πολιτισμική έκφραση προσέλκυσε την προσοχή ερευνητών και περιηγητών πολύ πριν γίνει η αρχαιολογία επίσημα επιστημονικός κλάδος. Το ενδιαφέρον των Ετρούσκων για τις ταφικές ιεροτελεστίες και τη λατρεία των νεκρών μάς κληροδότησε μια εκπληκτική συλλογή καλά συντηρημένων υπολοίπων του πολιτισμού τους. Οι διαστάσεις των νεκροταφείων, η αρχιτεκτονική των τάφων και η αφθονία των αναθημάτων που βρίσκονται ερμηνεύονται εν μέρει από τη σημασία που είχε ο άλλος κόσμος για τους Ετρούσκους.

Η θρησκεία τους διακρίνεται για την πίστη της στην παντοδυναμία των θεών και της μοίρας, η οποία οδήγησε πιθανώς το άτομο εκείνης της εποχής σε ένα συναίσθημα ασημαντότητας, καθώς είχε να αντιμετωπίσει δυνάμεις ανώτερες, που σχετίζονταν με την ευημερία των νεκρών. Εκείνος που συνδιαλεγόταν στο διάβα της ζωής του με τις θείες δυνάμεις, γνώριζε τη μοίρα του στη μεταθανάτια ζωή και τη θέληση των θεών[2], δηλαδή γινόταν μάντις. Αν και η λατρεία των νεκρών ήταν σημαντική στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, στην Ετρουρία η μεταθανάτια ζωή σήμαινε κάτι περισσότερο από την επίγεια ζωή.

Η βάση της ετρουσκικής θρησκείας ήταν η θεμελιώδης ιδέα ότι το ανθρώπινο πλάσμα καθοριζόταν πλήρως από τις ιδιοτροπίες των πολλών θεοτήτων που εκδήλωναν την πρόθεσή τους μέσω των φυσικών φαινομένων. Η αστραπή, η δομή των εσωτερικών οργάνων των ιερών σφαγίων -ηπατοσκοπία- τα πρότυπα της πτήσης των πουλιών κ.λπ. ήταν επομένως έκφραση του θείου και περιείχε ένα μήνυμα που θα μπορούσε να ερμηνευθεί από τους εκπαιδευμένους ιερείς-μάντεις. Τέτοιοι ιερείς-μάντεις βέβαια δεν είναι μοναδικό φαινόμενο στον αρχαίο

[1] Censorinus, *De Die Natali* (285). Από την παραδοχή ότι το 88 ΠΚΕ είναι το τέλος του όγδου ετρουσκικού *Saeculum*, θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε ως πιθανή εναρκτήρια ημερομηνία του ετρουσκικού πολιτισμού το 968 ΠΚΕ. Η παρουσία αυτού του πολιτισμού ωστόσο γίνεται έντονη κατά τον 8ο αι ΠΚΕ.
[2] Titus Lucretius Carus, *De Rerum Natura*, 6, όπου μιλά για τους ιερούς στίχους των Ετρούσκων και την κρυμμένη θέληση των θεών: «...*non Tyrrhena retro uoluentem carmina frustra / indicia occultae dium perquirere*».

κόσμο, όπως φαίνεται από τις αναρίθμητες αναφορές της αρχαιοελληνικής γραμματείας[3]. Για τους Ετρούσκους η μαντεία ή οιωνοσκοπία ακολουθούσε ένα σύνθετο κώδικα τελετουργικών, που έμειναν γνωστά από τους Ρωμαίους ως *etrusca disciplina*. Ακόμη και μέχρι την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι Ετρούσκοι αντιμετωπίζονταν από τους συγχρόνους τους με μεγάλο σεβασμό για τη θρησκεία και τις μαντικές τους ικανότητες.

Η προφανής ανατολική ελληνική επιρροή στη ετρουσκική θρησκεία και τέχνη από την εμφάνιση του πολιτισμού κατά τον 8ο αι. ΠΚΕ., μπορεί να ερμηνευθεί πιθανώς ως στοιχείο προέλευσης των Ετρούσκων από τη Λυδία[4], ή ως επιρροές ελλήνων αποίκων που τράβηξαν νωρίς-νωρίς τους εμπορικούς δρόμους για την ευημερούσα περιοχή της Ετρουρίας. Όπως και αν την ερμηνεύσει κανείς, η ετρουσκική θρησκεία ήταν μοναδική στην περιοχή, γιατί όπως ο χριστιανισμός και ο ιουδαϊσμός ήταν αποκαλυπτική ως προς τη φύση της. Μια αφήγηση του κεντρικού πυρήνα της αποκάλυψης παρέχεται από τον Κικέρωνα[5]. «Μια ημέρα», λέγει ο μύθος, σε ένα χωράφι κοντά στον ποταμό Μάρτα της Τερουρίας, συνέβη ένα παράδοξο γεγονός. Μια θεϊκή ύπαρξη ξεπήδησε από το οργωμένο χωράφι με τη μορφή παιδιού αλλά τη σοφία γέροντα. Η τρομαγμένη κραυγή του ζευγολάτη έκανε τους *lucomones*, τους ιερατικούς βασιλείς της Ετρουρίας να σπεύσουν στο σημείο. Το σοφό παιδί έψαλλε το ιερό δόγμα, το οποίο άκουσαν και κατέγραψαν ευλαβικά, σαν την πολυτιμότερη κληρονομιά για τους απογόνους τους. Αμέσως μετά την αποκάλυψη το θαυματουργό πλάσμα έπεσε νεκρό και εξαφανίστηκε στο οργωμένο χωράφι. Το όνομά του ήταν Τάγκες, ο γιος του Γκένιους και εγγονός του υπέρτατου θεού, του Τίνια (ή Jupiter όπως ήταν γνωστός στους Ρωμαίους).

Disciplina Etrusca

Η *disciplina etrusca*, η ετρουσκική μαθητεία δηλαδή, καταγράφθηκε σε τρεις κατηγορίες βιβλίων της μοίρας. Η πρώτη ήταν τα *libri haruspicini*[6], που σχετίζονταν με την παρατήρηση του ήπατος των θυσιαστικών σφαγίων. Η δεύτερη περιελάμβανε τα libri fulgurates, ή την ερμηνεία της βροντής και της αστραπής και η τρίτη τα libri rituales, που κάλυπταν μια ποικιλία θεμάτων. Περιείχαν σύμφωνα με τον Φέστο «τελετουργικούς τύπους για την ίδρυση των πόλεων, την καθιέρωση βωμών και ναών, το απαραβίαστο των επάλξεων, νόμους για τις πύλες των πόλεων, τη διαίρεση σε φυλές, τελετουργικά θεραπεία, κανονισμούς για τη σύνθεση του στρατού και όλα όσα αφορούσαν στον πόλεμο και την ειρήνη. Στα *libri rituales* ξεχωρίζουν τρεις επιπλέον κατηγορίες: τα *libri fatales*, για τον χωρισμό του χρόνου και τη χρονική διάρκεια της ζωής των ανθρώπων. Τα *libri acherontici*, για τον κόσμο πέρα από τον τάφο και τα τυπικά της σωτηρίας και τελικά τα *ostentaria*, που παρείχαν τους κανόνες ερμηνείας των οιωνών και των σημείων, καθώς και τις εξαγνιστικές, εξευμενιστικές και καθαρτήριες τελετουργίες σε περιπτώσεις καταστροφών.

Αστικός σχεδιασμός και τελετουργικά τυπικά

Σύμφωνα με τον τελετουργικό μύθο ο ουρανός και η γη χωρίζονται σε τέσσερα τεταρτημόρια από ένα μεγάλο, αόρατο σταυρό, ο βόρειος-νότιος άξονας του οποίου ονομαζόταν *cardo* ενώ ο ανατολικός-δυτικός άξονας *decumanus*, για να χρησιμοποιήσουμε τους αντίστοιχους

---

[3] Πολυάριθμες αναφορές που σχετίζονται μεταξύ τους χρονολογικά μπορεί να αναζητήσει ο αναγνώστης στο Rohde, E., 2004, Η Ψυχή, τόμ. Β΄, Αθήνα: Ιάμβλιχος

[4] Την άποψη αυτή έχει ο Ηρόδοτος. Βλ. Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 1, 94. περισσότερα για την καταγωγή των Ετρούσκων μπορεί να βρει ο αναγνώστης στο Pallottino, *The Etruscans* (2nd. ed., 1975): 79-81

[5] Cicero, *De Divinatione*, 2.50.

[6] Περισσότερα βλ. Cicero, *De Haruspicum Responsis.*

λατινικούς όρους. Η τελετουργική και θρησκευτική παρατήρηση στηριζόταν σε αυτή τη διαίρεση του ουράνιου και γήινου χώρου. Βοηθούσε τους ιερείς να αποκρυπτογραφούν και να κατανοούν τα σημάδια που προέρχονταν από τους θεούς. Συνεπώς, κάθε ιερή και κοσμική λειτουργία έπρεπε να συμμορφώνεται με αυτή την τετραμερή διαίρεση. Οι Ετρούσκοι πίστευαν πως ευμενείς και δυσμενείς δυνάμεις συνδέονταν αμετάκλητα με τα τέσσερα τέταρτα του ουρανού, σύμφωνα με τις κοσμικές θέσεις των θεών. Η ανατολή θεωρείτο τόπος καλής οιωνοσκοπίας, γιατί εκεί επέλεξαν να κατοικήσουν οι θεοί που βοηθούσαν το ανθρώπινο γένος. Η βορειοανατολική γωνία στην μαντική τους τέχνη υποσχόταν καλή τύχη. Στον νότο κυβερνούσαν οι θεοί της γης και της φύσης. Οι φοβεροί και ανελέητοι θεοί του κάτω κόσμου και της μοίρας κατοικούσαν στις θλιμμένες επικράτειες της δύσης, ιδιαίτερα στη νοτιοδυτική γωνία που θεωρείτο η πλέον δυσμενής.

Βάσει των παραπάνω οι Ετρούσκοι εξέλιξαν ένα σύστημα αστικού σχεδιασμού βασισμένο σε αυτές τις θρησκευτικές έννοιες, που απεικονίζονταν στο λεπτομερές τυπικό τους για την ίδρυση της νέας πόλης. Στην Ετρουρία η πόλη που σχεδιαζόταν σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες θεωρείτο μικροκοσμική απεικόνιση του σύμπαντος, αρμονικά ενσωματωμένη στην τάξη των θεών. Στην πραγματικότητα η ίδια ιδέα απαντάται στη θεμελίωση της *roma quadrata*[7] και τον ιδρυτικό μύθο της, αλλά και σε μεταγενέστερες ρωμαϊκές πόλεις, όπως η Κωνσταντινούπολη. Ο ιερέας, καθορίζοντας τους άξονες βορρά-νότου και ανατολής-δύσης με τη βοήθεια του ουρανού, στρεφόταν στον νότο και απήγγειλε τα εξής: «Τούτος ο τόπος μπροστά μου, τούτος ο τόπος πίσω μου, αυτός αριστερά μου και τούτος δεξιά μου». Κατόπιν, φορώντας το κωνικό καπέλο του και κρατώντας τη ράβδο του, χάραζε ιεροπρεπώς το *cardo* και το *decumanus*.

Θρησκεία και ειμαρμένη

Οι Ετρούσκοι πίστευαν στην ειμαρμένη. Αν και μια αναβολή είναι ενίοτε εφικτή με τη βοήθεια της προσευχής και της θυσίας, το τέλος είναι σίγουρο. Σύμφωνα με τα *libri fatales*, όπως περιγράφτηκαν από τον Κενσορίνο[8], για τον άνθρωπο προβλέπονται κύκλοι επτά και δώδεκα ετών. Όποιος ζει πέρα από τα όρια των χρονικών κύκλων, χάνει την ικανότητα να κατανοεί τα σημεία των θεών.

Οι Ετρούσκοι πίστευαν επίσης ότι η ζωή των ανθρώπων περιοριζόταν από μια χρονική κλίμακα καθορισμένη από τους θεούς. Σύμφωνα με τούτη τη δοξασία τα δέκα *saecula* συνδέονταν αριθμητικά με το όνομα Ετρούσκος. Τούτο αποδείχθηκε ιδιαίτερα ακριβές και λέγεται συχνά ότι οι Ετρούσκοι προφήτευσαν το τέλος τους ή ουσιαστικά άφησαν τα πράγματα να καταρρεύσουν εξαιτίας της συγκεκριμένης πίστης. Οι σημαντικότερες θεότητες του ετρουσκικού πάνθεου αποδίδονται στον παρακάτω πίνακα σε σχέση με τις ελληνορωμαϊκές θεότητες, όπου μπορούμε τουλάχιστον να διακρίνουμε μια τέτοια σχέση:

Ετρουσκική θεότητα	**Ελληνορωμαϊκή θεότητα**	**Ιδιότητες-Σύμβολα**
Άιτα, Έιτα	Πλούτων	Κυβερνήτης των νεκρών και προσωποποίηση του κάτω κόσμου. Κεφαλή του λύκου από τον ελληνικό Άδη
Άνι	Ιανός	Θεός των Ενάρξεων. Ουράνιος θεός (Βορράς)

[7] Βλ. Jung C.G.-Kerenyi K., 2000, *Η επιστήμη της μυθολογίας*, Αθήνα: Ιάμβλιχος, 54.
[8] Censorinus, *De Die Fatali*.

Απλού	Απόλλων	Μετεωρολογικός θεός: Βροντή και αστραπή. Φορά δάφνινο στεφάνι και κρατά ραβδί και κλαδιά δάφνης
Αρτούμες/Άρτιμι	Άρτεμις	Θεά της νύχτας και του θανάτου, αύξηση στη φύση
Ατούνς	Άδωνις	Θεός της αναγέννησης. (Αγόρι, Χρησμός, φωνή των Θεών.) Σύζυγος της Τουράν
Κάουθα, Καθ		Ηλιακός θεός. Ανατολή από τον ωκεανό
Κελ, Κίλενς	Celens	Ισοδύναμη της Γαίας
Χάροντες	Χάρων	Ετρουσκικοί δαίμονες του θανάτου
Κούλ, Κούλσου		Κούλσου, η ετρουσκική δαιμόνισσα: που φυλάσσει τον κάτω κόσμο. Σύμβολό της είναι ο δαυλός
Φέμπρουους		Εξαγνισμός, μύηση και νεκροί. Συνδέεται με το Φεβρουάριο και τη γιορτή των νεκρών
Φερόνια		Ετρουσκική θεά, προστάτιδα των απελεύθερων. Συνδέεται με τα δάση, τη φωτιά και τη γονιμότητα
Φούφλουνς, (Πάκχα)	Πιθανώς Βάκχος	Θεός του κρασιού, αναγέννηση, άνοιξη άγρια φύση, γονιμότητα. Γιος της χθόνιας θεότητας Σέμια
Χόρτα		Θεά της γεωργίας
Χερκ/Χοράκλ/Χερκλ	Ηρακλής	Δύναμη και νερό
Καρούν/Χαρούν	Χάρων	Δαίμονας του θανάτου
Λάραν	Lares(;) - Άρης(;)	Θεός του πολέμου. Νέος με κράνος και λόγχη
Οι Λάσα: Αλπάν, Εβάν, Ρακουνέτα και Βέκου		Θηλυκές θεότητες, φύλακες των τάφων. Καθρέφτες και στεφάνια
Λάσα Βέκου	Νύμφη Βεγκόια	Προφητεία
Λέινθ		Απρόσωπη θεά. Περιμένει στις πύλες του κάτω κόσμου με τον Έιτα
Letham/Lethans		Προστάτης, ζει στην Έιτα (κάτω κόσμο)
Lusna, Losna	Luna - Σελήνη	Σεληνιακή θεά
Μάνια και Μάντους		Φύλακες του κάτω κόσμου
Μάρις	Mars - Άρης	Γεωργία. Γονιμότητα. Λυτρωτής θεός
Μένρβα	Minerva - Αθηνά	Θεά της σοφίας και των τεχνών
Νεθούνς	Neptune - Ποσειδών	Θεός του νερού και της υγρασίας. Τρίαινα, άγκυρα, ιππόκαμπος, δελφίνια
Νόρτια	Fortuna	Θεά της μοίρας και της τύχης. Στην αρχή του νέου έτους ένα καρφί μπηγόταν σε έναν τοίχο στο άδυτό της, ως ιεροτελεστία γονιμότητας
Περσιπνέι/Φερσπνάι	Περσεφόνη - Prosperpine	Βασίλισσα του κάτω κόσμου
Σάτρες	Saturn - Κρόνος	Θεός του χρόνου και της ανάγκης. Γέρων που κρατά δρεπάνι και κλεψύδρα
Σέλβα	Silvanus	Γήινος Θεός, Δάση
Σέμλα	Σεμέλη	Μητέρα του Ατούνς

Σέθλανς, Βέλκανς	Vulcan - Ήφαιστος	Πυρ, Μεταλουργία
Σιλένους	Σειληνός	Ο σάτυρος. Άγρια φύση
Ταρκίες,Τάγκες		Αγόρι, Χρησμός, φωνή των θεών. Δύο φίδια για πόδια
Θέσαν	Aurora - Θέτις (;)	Θεά της Αυγής, τοκετός
Τέτλουμθ		Θεότητα του κάτω κόσμου, μοίρα
Τίνια Τινς	Jupiter - Δίας	Υπέρτατος ουράνιος θεός. Αστραπές, δόρυ και σκήπτρο
Τιβ(ρ)		Σεληνιακή θεότητα
Τουράν		Τέλους και Τελούμο, γήινη μητέρα και πατέρας
Τλούσκβα	Venus - Αφροδίτη	Θεά της αγάπης, της υγείας και της γονιμότητας, προστάτιδα της πόλης Vulci
Τουρμς	Mercury - Ερμής	Προστάτης των εμπόρων, αγγελιαφόρος των θεών με φτερωτά σανδάλια και κηρυκείο
Τουρμς Άιτας		Ερμής ψυχοπομπός
Τβαθ	Δήμητρα	Θεά της ανάστασης, Η Αγάπη στο Βασίλειο των νεκρών
Ούνι	Juno - Ήρα	Η υπέρτατη θεά. Είναι η θεά του κόσμου, προστάτιδα της Περούτζια
Βαντ		Θηλυκός δαίμων του θανάτου. Ζωές στον κάτω κόσμο. Με τα μάτια στα φτερά της τα βλέπει όλα και είναι πανταχού παρούσα. Κήρυκας του θανάτου, βοηθά τους ασθενείς στο νεκροκρέβατό τους. Σύμβολά της είναι το φίδι, ο δαυλός και το κλειδί της πύλης που οδηγεί στον άλλο κόσμο
Βέλθα	Voltumna, Vertumnus	Αρχικός θεός των Ετρούσκων, προστάτης της ετρουσκικής ένωσης

Μια ματιά στις θεότητες και στις σημαντικότερες όψεις της ετρουσκικής τέχνης - της ετρουσκικής αρχαιολογίας κατά συνέπεια- δείχνει ότι αυτός ο αρχαίος λαός συνδιαλέγεται πεισματικά με τον θάνατο. Η ετρουσκική εμμονή με τον επιμελημένο ενταφιασμό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανώς υπήρχε η βαθύτερη πεποίθηση, παρόμοια με εκείνη των Αιγυπτίων, πως ένα τμήμα της ψυχής παρέμενε με το σώμα, ή τουλάχιστον ότι το σώμα ήταν σημαντικό για τη μεταθανάτια ζωή. Γνωρίζουμε ότι ο πρώιμος τρόπος ταφής ήταν η αποτέφρωση και ότι η στάχτη τοποθετείτο σε δικωνικά δοχεία, ή δοχεία που έμοιαζαν με τα κωνικά μαγικά καλύμματα. Βαθμιαία, άρχισαν να εμφανίζονται οι ενταφιασμοί ανθρώπων, οι πρώτοι στην Ταρκινία και την Κέρε. Κατά τη διάρκεια της ανατολίζουσας περιόδου (7ος-6ος αι. ΠΚΕ) ο ενταφιασμός υπερίσχυσε της αποτέφρωσης, εκτός από τη βόρεια Ετρουρία, όπου η αποτέφρωση διατηρήθηκε ως ταφικό έθιμο μέχρι τον 1ο ΠΚΕ αι., όπως φαίνεται από τα αλαβάστρινα δοχεία της Βολτέρα.

Η αρχιτεκτονική τους είναι πολύ καλύτερα γνωστή από τους τάφους της, παρά από τα σπάνια υπολείμματα σπιτιών και ναών. Η λειτουργία ήταν ζωτικής σημασίας για τη ζωή των

Ετρούσκων. Ο ρωμαϊκός ιστορικός Λίβιος περιέγραψε τους Ετρούσκους λίγους αιώνες αργότερα ως «λαό που πάνω από όλα τα πράγματα διακρινόταν για την αφοσίωσή του στις θρησκευτικές πρακτικές». Η θρησκεία, όπως και η γλώσσα, ήταν οι βασικοί παράγοντες συνένωσης των διάσπαρτων πόλεων-κρατών της Ετρουρίας[9]. Τα τεράστια ετρουσκικά νεκροταφεία, γεμάτα τύμβους και νεκρικά δώματα σίγουρα διεκδικούν με αξιώσεις τον χαρακτηρισμό νεκροπόλεις, δεδομένου ότι ήταν πράγματι πόλεις των νεκρών, με τους αναρίθμητους τάφους τους απλωμένους κατά μήκος μιας κεντρικής νεκρικής λεωφόρου, όπως στο Κερβετέρι.

Για τους Ετρούσκους φαίνεται πως τα πάντα καθορίζονταν από τη μοίρα. Θεωρούσαν ότι το πεπρωμένο τους ήταν προκαθορισμένο από αυτό που αποκαλούσαν *saecula*, ή ιστορικές φάσεις. Κεντρική στην ετρουσκική θρησκεία ήταν η πεποίθηση πως η ζωή συνεχίζεται μετά θάνατον και οι τάφοι των πλουσίων ήταν ιδιαίτερα πολυτελείς, διακοσμημένοι περίτεχνα από Ετρούσκους καλλιτέχνες και τεχνίτες. Η γλυπτική ήταν προσανατολισμένη στην ίδια εμμονή με τον θάνατο. Το πορτραίτο του νεκρού απαιτείται για να εξασφαλίσει τη μαγική επιβίωση του. Όσον αφορά στις τοιχογραφίες, προορίζονταν να ζωογονήσουν την ψυχρή κατάθλιψη του τάφου, να του προσδώσουν χρώμα και κίνηση και να βοηθήσουν τον νεκρό να συμμετέχει στα παιχνίδια και τις γιορτές που απεικονίζονται στους τοίχους της τελευταίας κατοικίας του.

Η ετρουσκική αρχαιολογία μας οδηγεί σε έναν κόσμο που κινείτο μακράν του ελληνικού κόσμου, των στοχασμών και των αξιών του. Αν και η ελληνική και η ετρουσκική τέχνη αναπτύχθηκαν λίγο-πολύ παράλληλα, η λειτουργία, ο σκοπός και η φύση τους είναι ανόμοιες.

Η τέχνη της Ετρουρίας

Η ετρουσκική τέχνη μπορεί να διαχωριστεί σε τρεις κατηγορίες: επικήδεια, αστική και ιερή. Εξαιτίας της στάσης των Ετρούσκων προς τη μεταθανάτια ζωή, το μεγαλύτερο τμήμα της τέχνης τους παραμένει νεκρική. Χαρακτηριστικά καλλιτεχνικά επιτεύγματα είναι οι τοιχογραφίες - ζωγραφισμένες σε δισδιάστατο στυλ- και ρεαλιστικά πορτραίτα οπτής γης (*terracota*) που βρέθηκαν σε τάφους. Επίσης, είναι γνωστά και κοινά τα ορειχάλκινα ανάγλυφα και αγάλματα. Οι τάφοι που ανακαλύφθηκαν στην Κέρε σκαλισμένοι σε μαλακό ηφαιστειακό βράχο, μοιάζουν με κατοικίες και απεικονίζουν εν μέρει τις αντιλήψεις των Ετρούσκων για τον αστικό σχεδιασμό. Οι Ετρούσκοι θεμελίωσαν τις πόλεις τους βάσει συγκεκριμένου καννάβου, με μια τεχνική που αντέγραψαν πιθανώς από τους Ρωμαίους, αν και η υπόθεση της πολιτισμικής μεταβίβασης από τη Λυδία ή η επαφή με την Ελλάδα –ιδιαίτερα την ανατολική επικράτεια των νήσων- θα μπορούσε να αποδώσει μεγαλύτερο χρονολογικό βάθος σε αυτή τη χωροταξική πρακτική. Στους ιερούς τόπους, οι ναοί των Ετρούσκων διέθεταν βαθιά εμπρόσθια όψη με στήλες και άφθονα γλυπτά οπτής γης στις στέγες, σαν και αυτά που βρέθηκαν στον ναό του Βέι (ύστερος 6ος αι. ΠΚΕ.). Η ετρουσκική τέχνη επηρεάστηκε από την ελληνική τέχνη και επηρέασε στη συνέχεια την ανάπτυξη του ρεαλιστικού πορτραίτου στην Ιταλία.

[9] Σύμφωνα με τον μύθο, η ένωση των 12 ετρουσκικών πόλεων ιδρύθηκε από δύο Λύδιους ευγενείς, τον Ταρχούν και τον αδελφό του Τυρρηνό. Ο Ταρκούν έδωσε το ονομά του στην πόλη Τάρκνα ή Ταρκινία, ενώ Τυρρηνός έδωσε το όνομά του στους Τυρρηνούς –εναλλακτικό όνομα για τους Ετρούσκους. Αν και δεν υπάρχει consensus omnium για το ποιές πόλεις συμμετείχαν στην ένωση, υποθέτουμε κατά προσέγγιση τις εξής: Arretium (Arezzo), Caisra (Caere ή σύγχρονο Cerveteri), Clevsin, (Clusium ή σύγχρονο Chiusi), Curtun (σύγχρονη Cortona), Perusna (Perugia), Pupluna (Populonia), Veii, Tarchna (Tarquinii ή σύγχρονη Tarquinia-Corneto), Vetluna (Vetulonia), Felathri (Volaterrae ή σύγχρονη Volterra), Velzna (Volsinii ή σύγχρονη Bolsena) και Velch (Vulci ή σύγχρονο Volci).

Σημαντική θέση στην ετρουσκική τέχνη φαίνεται πως είχε και η μουσική. Αυτά που γνωρίζουμε για την ετρουσκική μουσική προέρχονται κυρίως από τη διεξοδική ανάλυση των τοιχογραφικών παραστάσεων, ή από τις μυστηριώδεις επιγραφές στα καλύμματα των σαρκοφάγων. Βασίζουμε την πενιχρή γνώση μας για την ετρουσκική μουσική κυρίως στις λιγοστές μαρτυρίες που επιζούν από τις αρχαίες πηγές. Οι περισσότεροι ερευνητές, στηριγμένοι σε τούτη την έλλειψη μουσικών χειρογράφων έχουν την άποψη ότι οι Ετρούσκοι διέθεταν μάλλον προφορική μουσική παράδοση και αυτή είναι η πλέον αποδεκτή υπόθεση, εφόσον δεν υπάρχουν προς το παρόν τουλάχιστον οι απαραίτητες αρχαιολογικές μαρτυρίες για να υποθέσουμε διαφορετικά.

Το *Liber Lintaeus* του Ζάγκρεμπ, που θεωρείται τμήμα ιερών ετρουσκικών βιβλίων, περιλαμβάνει επαναλαμβανόμενες ρυθμικές φράσεις, οι οποίες εκφέρονταν προφανώς με μουσικό τρόπο. Ορισμένες πινακίδες που βρέθηκαν σε τάφους επίσης παρουσιάζουν την ίδια επαναλαμβανόμενη ρυθμικότητα και μέτρο που συναντά κανείς στους ποιητικούς στίχους. Αυτές οι πηγές, μαζί με τις απεικονίσεις τάφων που παρουσιάζουν μουσικούς να παίζουν σε ομαδικό σχηματισμό και αφηγήσεις του Λίβιου για το ετρουσκικό ως το πρώτο ρωμαϊκό θέατρο[10], μάς οδηγούν στην εικασία ότι τέτοια περίπλοκα προγραμματισμένα γεγονότα πιθανώς είχαν πρόβες, που απαιτούσαν ενδεχομένως καταγραφή των μουσικών στοιχείων με κάποιο τρόπο. Ο σημαντικός ρόλος της μουσικής σε όλες τις σημαντικές πτυχές της ζωής - συμπόσια, θρησκευτικοί εορτασμοί, νεκρικές ιεροτελεστίες- οι μαγικές και πνευματικές πτυχές της τείνουν να προσθέσουν ειδικό βάρος στο επιχείρημα των γραπτών μουσικών κειμένων.

Η μουσική συνόδευε την εργασία και τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των Ετρούσκων. Ιερόπρεπα τελετουργικά γεγονότα όπως οι αγώνες[11] του ετήσιου Fanum Voltumnae συνοδεύονταν από επαγγελματίες μουσικούς και χορευτές, όπως βεβαιώνεται από τον Τίτο Λίβιο. Μουσική υπήρχε, επίσης, κατά τη διάρκεια αθλητικών αγώνων και πολεμικών επιχειρήσεων, κατά τη διάρκεια του κυνηγιού και στις νεκρικές τελετουργίες, όπως επίσης και κατά τη διάρκεια των συμποσίων που αποτυπώθηκαν στους τοίχους των πολυτελών ανακτόρων της αριστοκρατίας. Η μουσική δεν παιζόταν μόνο κατά τη διάρκεια το ίδιου του γεύματος (σύνδειπνον), αλλά και κατά τη διάρκεια της παρασκευής του δείπνου για τη δημιουργία του κατάλληλου περιβάλλοντος μαγειρεύματος και φυσικά κατά τη διάρκεια των μακρών συζητήσεων (συμπόσιον).

Κατά τη διάρκεια της νεκρικής τελετής ο γλυκός ήχος του auleta (αυλού) και της λύρας ελάφρυνε την ατμόσφαιρα του συμποσίου που ακολουθούσε, πείθοντας τους παρευρισκόμενους να χορέψουν. Λίγα γνωρίζουμε για τα πραγματικά ετρουσκικά ονόματα των μουσικών οργάνων και συνεπώς μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μόνον τα ελληνικά ή ρωμαϊκά αντίστοιχα για να τα περιγράψουμε. Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στην επιφάνεια κρουστά όργανα όπως κουδούνια, καμπανάκια (*tintinnabulum*) και κρόταλα που χρησιμοποιούσαν οι χορευτές. Από την περιγραφή του Πλίνιου του Πρεσβύτερου για τον τάφο της Λαρς Πορσένα μπορούμε να συνάγουμε ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα. Όπως και πολλά άλλα αντικείμενα της αποτροπαϊκής μαγείας, τα καμπανάκια κρέμονταν στους τάφους για να παράγουν ήχο όταν τα κινούσε ο άνεμος και να αποτρέπουν την παρουσία κακών πνευμάτων.

---

[10] Dutsch and Fredric 2020, 19.

[11] Οι αγώνες όχι με τη σύγχρονη έννοια, αλλά με την έννοια της συνάθροισης. Ούτως η άλλως η λέξη αγών προέρχεται από τη ρίζα -αγ, που σημαίνει συγκεντρώνω.

Το πρόβλημα της γλώσσας

Αντίθετα από τα Λατινικά και τα Ελληνικά, η Ετρουσκική, η τρίτη μεγάλη γλώσσα της ρωμαϊκής επικράτειας στην ιταλική χερσόνησο δεν επιβιώνει σε μεγάλα λογοτεχνικά έργα[12]. Είμαστε σίγουροι, βέβαια, ότι υπήρχε ένα corpus θρησκευτικής λογοτεχνίας όπως επίσης και ένα corpus ιστορικών και δραματικών κειμένων[13]. Για παράδειγμα είναι γνωστό το όνομα του δραματογράφου Βόλνιου, άγνωστης ημερομηνίας, που έγραψε έναν αριθμό τραγωδιών[14]. Αν και δεν υπάρχουν μαρτυρίες, εμμέσως συνάγουμε το συμπέρασμα όπως προείπαμε ότι η ετρουσκική μουσική διέθετε κάποια γραπτή μορφή[15].

Η ετρουσκική γλώσσα είναι παγκόσμια αποδεκτή ως απομονωμένη περίπτωση. Δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι συσχετίζεται με οποιαδήποτε άλλη γλώσσα, ζώσα ή νεκρή, εκτός από λίγες τοπικές ως επί το πλείστον διαλέκτους. Τα Ρετικά που καταγράφηκαν στην ευρύτερη περιοχή των Άλπεων, συνδέονται με τα Ετρουσκικά κρίνοντας από τις λιγοστές επιγραφές. Η λημνιακή τοπική διάλεκτος των προελληνικών φύλων της αρχαιότητας, έτσι όπως καταγράφηκε σε επιγραφή[16], φαίνεται πως σχετίζεται με την Ετρουσκική. Η Καμονική, επίσης, η οποία καταγράφηκε στη ΒΔ Ιταλία και χρησιμοποιούσε το ετρουσκικό αλφάβητο, σχετίζεται πιθανώς, αλλά τα στοιχεία είναι πολύ λίγα για να μας οδηγήσουν σε σαφή συμπεράσματα.

Η ετρουσκική γλώσσα, αν και συνέχισε να μελετάται, νέκρωσε ήδη από την αυτοκρατορική περίοδο της Ρώμης και χρησιμοποιείτο μόνον από ιερείς και λόγιους. Ο αυτοκράτωρ Κλαύδιος έγραψε την ιστορία των Ετρούσκων σε 20 βιβλία, βασισμένη σε πηγές της εποχής του. Δυστυχώς αυτά τα βιβλία χάθηκαν και μαζί τους χάθηκαν οι μνήμες ενός σημαντικού κατά την άποψή μας πολιτισμού. Η γλώσσα στο θρησκευτικό ιερουργικό της πλαίσιο έμεινε ζωντανή ως την ύστερη αρχαιότητα, όπως φαίνεται από το τελευταίο αρχείο μιας τέτοιας χρήσης, που σχετίζεται με την επιδρομή του Αλάριχου, αρχηγού των Βησιγότθων, στη Ρώμη το 410[17]. Σύμφωνα με αυτό το αρχείο οι Ετρούσκοι ιερείς κλήθηκαν να ρίξουν κεραυνό ενάντια στους βαρβάρους.

Υπάρχει ένα *corpus* 10.000 περίπου γνωστών ετρουσκικών επιγραφών, στο οποίο προστίθενται αρκετές επιγραφές που ανακαλύπτονται κάθε χρόνο. Πρόκειται κυρίως για σύντομες

---

[12] Οι πρώτοι χριστιανοί του 4ου αι. προχώρησαν στη συστηματική καταστροφή της ετρουσκικής λογοτεχνίας. Ο Αρνόβιος, ένας από τους πρώτους χριστιανούς απολογητές, που έζησε περίπου το 300 έγραψε: «*Η Ετρουρία είναι γεννήτωρ και μητέρα πάσης δεισιδαιμονίας*».

[13] Titus Livius, *Historia Romana*, Lib. 7.2 «*Η ετρουσκική λέξη για τον ηθοποιό είναι istrio, και έτσι οι γηγενείς ηθοποιοί ονομάζονταν histriones. ... τραγουδούσαν σατυρικούς μετρικούς στίχους προσαρμοσμένους στις νότες του αυλού και τους συνόδευαν με κατάλληλες κινήσεις*...».

[14] Varro, *Lingua Latina V*, IX. Αναφέρει το όνομα του δραματουργού Βόλνιου που έγραψε τις «Τουσκανικές τραγωδίες», πιθανώς εκλατινισμένη μορφή του Βέλνιες: «*Ager Romanus primum divisus in partis tris, a quo tribus appellata Titiensium, Ramnium, Lucerum. Nominatae, ut ait Ennius, Titienses ab Tatio, Ramnenses ab Romulo, Luceres, ut Iunius, ab Lucumone; sed omnia haec vocabula Tusca, ut Volnius, qui tragoedias Tuscas scripsit, dicebat*...».

[15] Titus Lucretius: *De Res Natura*. Σύντομη αναφορά στα τυρρηνικά τραγούδια.

[16] Στη Λήμνο βρέθηκε επιγραφή του 600 ΠΚΕ γραμμένη σε γλώσσα παρόμοια με την Ετρουσκική. Ο Θουκυδίδης, αντίθετα από τον Ηρόδοτο, αναφέρει ότι ο προελληνικός πληθυσμός της Λήμνου ήταν Τυρρηνικός.

[17] Zosimus, *Historia Novae*. Αρκετές άλλες πηγές μιλούν για τα ιερά βιβλία που υπήρχαν στον ναό του Απλού ή Απόλλωνα.

επικήδειες επιγραφές, που βρέθηκαν σε αναθηματικά αγγεία, σε τάφους ή σε αφιερώματα των ιερών. Άλλες βρέθηκαν σε εγχάρακτους ορειχάλκινους καθρέφτες, σε νομίσματα, δίσκους και κεραμεική, και περιέχουν ονόματα, αριθμούς και μη αλφαβητικά σύμβολα, αν και η λειτουργία τους είναι λίγο κατανοητή.

Η στήλη της Λήμνου

Μια όρθια στήλη με επιγραφή βρέθηκε το 1885 στα καμίνια της Λήμνου. Χρονολογήθηκε από τον 6ο αι. ΠΚΕ και βρίσκεται πλέον στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών. Η επιγραφή στην στήλη έχει 198 γράμματα που σχηματίζουν 33 λέξεις και είναι διακοσμημένη με το προφίλ ενός πολεμιστή. Η επιγραφή είναι γραμμένη σε ελληνικό αλφάβητο, προσαρμοσμένο φωνητικά ώστε να ταιριάζει με τις ιδιαιτερότητες του ετρουσκικού αλφάβητου, εκτός από την περίπτωση του γράμματος -ο (όμικρον).

Ορισμένοι ακαδημαϊκοί υποθέτουν ότι τα Λημνιακά και τα Ετρουσκικά συνδέονται γενετικά ή τουλάχιστον μορφολογικά. Στην πραγματικότητα, η γλώσσα της επιγραφής στη στήλη παρουσιάζει μορφολογική και νοηματική ομοιότητα με την Ετρουσκική. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στη σύγκριση των αριθμών και των τύπων που υποδεικνύουν την ηλικία του θανόντος και είναι *sialxveis avis* (σε ηλικία 40 ετών) στη λημνιακή στήλη, και της ετρουσκικής έκφρασης από άλλη επιγραφή, *avils maxs shealxlsc*, (σε ηλικία 45 ετών).

«... *η στήλη του πολεμιστή που ανακαλύφθηκε το 1885 μοιάζει με εκείνη της Avele Feluske της Vetulonia στην Etruria*...». Όχι μόνο δείχνει την κεφαλή σε προφίλ, αλλά επίσης φέρει δύο επιγραφές σε ένα αλφάβητο που μοιάζει με εκείνο των φρυγικών επιγραφών του έβδομου ΠΚΕ. αιώνα. Η γλώσσα φέρει μερικές αναλογίες με τις γλώσσες της Μ. Ασίας, αλλά οι φιλόλογοι συμφωνούν γενικώς ότι ως προς τη μορφολογία και το λεξιλόγιό της παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την Ετρουσκική. Από μόνη της η επιγραφή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επιτάφιος ενός ξένου που θάφτηκε στη Λήμνο. Αλλά πρόσφατα βρέθηκαν και άλλες σύντομες επιγραφές σε αγγεία, που δείχνουν ότι αυτή ήταν στην πραγματικότητα η ομιλούμενη γλώσσα στο νησί, πριν από την κατάκτησή του από τον αθηναίο Μιλτιάδη (περ. 500 ΠΚΕ.). Έχουμε, συνεπώς, ένα πολύ σημαντικό έγγραφο, που μας στρέφει και προς τη Μ. Ασία και προς την Ετρουρία, και προέρχεται από το νησί όπου ο Θουκυδίδης τοποθέτησε τους Τυρρηνούς. Αν και η στήλη δεν παρέχει σαφή απόδειξη ότι η λημνιακή και η ετρουσκική γλώσσα ήταν ίδιες, ή ακόμα και διάλεκτοι της ίδιας γλώσσας, παρέχει μια πολύτιμη διασύνδεση για εκείνους που δέχονται την υπόθεση της ανατολικής προέλευσης και προτείνει την υπόθεση ότι κάποιοι Ετρούσκοι από τη Μικρά Ασία πιθανώς εγκαταστάθηκαν σε αυτό το αιγαιακό νησί, αντί να συνεχίσουν την πορεία τους προς τη Δύση»[18].

Παλαιογραφία

Από τα μεγαλύτερα σε περιεχόμενο κείμενα και πιθανώς το σημαντικότερο είναι το *Liber Lintaeus*, που βρέθηκε στην Αίγυπτο τον 19ο αι. και μεταφέρθηκε στη Γιουγκοσλαβία από έναν περιηγητή[19]. Βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Μουσείο του Ζάγκρεμπ. Το κείμενο είναι γραμμένο σε λινό ύφασμα που χρησιμοποιήθηκε, όπως και ο πάπυρος του Ποσείδιπου[20], ως περιτύλιγμα

---

[18] Scullard, H. H. 1967, *The Etruscan Cities and Rome*, London: Thames & Hudson, 44.

[19] Βλ. Pauli C. *et al*., 1919-21, *Corpus Inscriptionum Etruscarum*,.

[20] Ο πάπυρος του Ποσείδιπου στην πραγματικότητα χρησιμοποιήθηκε ως φάσκιωμα της μούμιας, αλλά παραμένει εντυπωσιακό το γεγονός ότι η ταριχευτική πρακτική απέδωσε αυτά και άλλα λαμπρά έγγραφα στην έρευνα.

μούμιας. Έχει έκταση 1300 περίπου λέξεων και είναι γραμμένο με μαύρο μελάνι σε λινό. Περιέχει ένα ημερολόγιο και οδηγίες για θυσίες αρκετές για να συγκροτήσουμε άποψη για την ετρουσκική θρησκευτική λογοτεχνία. Από την Καμπανία της Ιταλίας έφθασε ως εμάς ένα σημαντικό θρησκευτικό κείμενο, χαραγμένο σε στήλη της αρχαίας Καπούα. Από τον Κρότωνα επίσης προέρχεται μια ορειχάλκινη επιγραφή, η οποία περιγράφει λεπτομερειακά ένα συμβόλαιο γαιοκτησίας ανάμεσα σε δύο οικογένειες.

Οι λίγες ετρουσκικές-λατινικές δίγλωσσες επιγραφές, όλες επικήδειες, έχουν περιορισμένη αξία όσον αφορά στη βελτίωση της γνώσης μας για την ετρουσκική γλώσσα. Όμως, οι εγχάρακτες χρυσές πινακίδες που βρέθηκαν στα αρχαία άδυτα των Πύργων, του επίνειου της Κέρε μας έδωσαν δύο κείμενα σαράντα περίπου λέξεων και παρόμοιου περιεχόμενου, το ένα στην Ετρουσκική και το άλλο στη Φοινικική. Αυτά τα δύο κείμενα προσφέρουν ουσιαστικά στοιχεία για την ερμηνεία της Ετρουσκικής μέσω μιας γνωστής γλώσσας, όπως είναι η Φοινικική. Τούτο το εύρημα φυσικά είναι και σημαντικό ιστορικό έγγραφο, που καταγράφει την αφιέρωση ενός ιερού τόπου στη φοινικική θεά Αστάρτη στο ετρουσκικό ιερό των Πύργων από τον Θέφαρι Βελιάνας, βασιλέα της Κέρε, κατά τον 5ο αι. ΠΚΕ.

Συμπεράσματα

Πιστεύουμε ότι η ετρουσκική αρχαιολογία, ως διακριτός κλάδος της κλασικής αρχαιολογίας, έχει αρκετά ακόμη να δώσει σε ό,τι αφορά στη γνώση μας για τον κλασικό κόσμο στη διευρυμένη του έννοια. Και τούτο γιατί δεν μπορούμε πλέον να αμφισβητήσουμε τις σημαντικές απ' ό,τι φαίνεται αλληλεπιδράσεις αρχαίων λαών σε θέματα που αφορούν στις πεποιθήσεις περί αθανασίας ή μη της ψυχής. Πεποιθήσεις που συνιστούν σημαντική συνιστώσα στη διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού, του εθιμικού και γραπτού δίκαιου, του φιλοσοφικού και του δραματικού στοχασμού, εν τέλει του ίδιου του πολιτισμού που μας γέννησε και μας έθρεψε στο διάβα του ως τη σύγχρονη εποχή μας.

Βιβλιογραφία

Bonfante L., 1986, *Etruscan Life and Afterlife*, London: Wayne State University Press.
Dennis, G., 1985, *The Cities and Cemeteries of Etruria*, NJ: Princeton Univ. Press.
Dutsch, D., Fredric, G. A (eds.) 2020, *Companion to Plautus*, New York: John Wiley & Sons.
Haynes S. 2000, Etruscan Civilization: A Cultural History, Los Angeles: Paul Getty Trust.
Heurgon, J. 1961, *La Vie Quotidienne chez les Etrusques*, New York: Macmillan Co.
Jung, C.G., Kerenyi, K. 2000, *Η επιστήμη της μυθολογίας*, Αθήνα: Ιάμβλιχος.
Pallottino, M. 1968, *Testimonia Linguae Etruscae*, (TLE), Firenze.
Pallottino, M. 1978, *The Etruscans*, Middlesex: Harmondsworth.
Pauli, C. *et al.*, 1919-21, *Corpus Inscriptionum Etruscarum*, Lipsia
Rohde, E. 2004, *Η Ψυχή*, τόμ. Β΄, Αθήνα: Ιάμβλιχος.
Scullard, H.H. 1967, *The Etruscan Cities and Rome*, London: Thames & Hudson.

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG